

HELIKON, *Revista di Tradizione e Cultura Classica*, Anno 1, 1961, 768 pagini. Napoli Edizioni Rondinella, S.R.L.

Noua revistă de studii clasice al cărei prim volum anual, în patru fascicule, a apărut, este rodul unei colaborări fructuoase, italo-germane, directorii ei fiind profesorii Antonio Mazzarino și Iohannes Irmischer. Articolele publicate în limbile italiană, germană, franceză, engleză, provin din cele mai variate regiuni ale lumii și din cele mai felurite domenii ale culturii clasice. După o introducere *In memoriam* consacrată profesorului Concetto Marchesi scrisă de A. Mazzarino, urmează un articol al maestrului dispărut, care a fost inițiatorul revistei, despre *Pastorala Virgiliana*.

În revistă sunt reprezentate și țările din estul Europei cu o serie de colaborări ale

clasicistilor lor: U.R.S.S., R. P. Bulgaria, R. S. Cehoslovacă, R. D. Germană, R. P. Ungară și R. P. Română.

Volumul are și bogate recenzii cu privire la opere recent apărute. Semnalăm în mod deosebit rubrica *Notiziario bibliografico* îngrijită de A. Masaracchia, în care se prezintă un număr mare de opere din domeniul antichității greco-romane, arătându-se pe scurt conținutul și relevând contribuția lor la problema respectivă, cu rezultatele pozitive și insuficiențele, după cum e cazul.

Partea a II-a, îngrijită de H. Kühn, se mărginește numai la o enumerare de titluri.

Salutăm deci apariția revistei „Helikon”, cu caracterul ei strict științific și de înaltă calitate, ca o cheazăie a colaborării dintre Est și Vest, pe care dorim s-o vedem extinsă și în alte domenii culturale.

A. M. Frenkian

NICOLAE GOSTAR, *Inscripțiile de pe lucernele din Dacia romană*, în *Arheologia Moldovei*, Iași [București], I, 1961, p. 149–202.

Cuprins: I. Circulația lucernelor în Dacia preromană, p. 150–153; II. Lucerne cu stampilă, a) lecturi eronate, p. 153–156; b) stampile, p. 156–173; III. Grafite, p. 173–174; IV. Studiul stampilelor, a) lucerne de factură nord-italică, p. 175–188; b) central-italică, p. 188–189; c) pannonică, p. 189–190; d) de factură locală, p. 190–

–195; e) de origine nesigură, p. 195. Concluzii, p. 195–200. Lista de localități de unde provin lucernele, p. 200–201. Abrevieri, p. 201–202. Rezumat rus, p. 202–206, francez, p. 206–209*.

* Abrevierile utilizate în recenzie (în afară de cele obișnuite în revista SCIV):

HTRÉ = *A hungadmegyei történelmi és régészeti társulat évkönyve* (Anuarul societății de istorie și arheologie a județului Hunedoara), Deva, 1882 și urm.

MAC = Muzeul arheologic Cluj.

MBS = Muzeul Brukenthal Sibiu.

Din bogatul material epigrafic al Daciei romane, cel păstrat pe lucerne (opaițe) de lut ars a preocupat ceva mai puțin pe cercetătorii noștri pînă în ultima vreme, cînd au apărut simultan și independent unul de altul două valoroase studii monografice și repertorii cu asemenea conținut, unul cu titlul de mai sus tratînd materialul din întreaga provincie carpatică, al doilea numai lucernele cu inscripții din cel mai importat centru urban, Apulum¹.

Necesitatea și utilitatea unor asemenea lucrări pentru istoria Daciei rezultă cu prisosință din importanța cu dublu aspect documentar a produselor meșteșugărești care sînt lucernele, ce se repartizează în două grupe după locul de proveniență: a) de import (din alte provincii), b) de fabricație locală. Prima categorie este semnificativă pentru relațiile de schimburi comerciale și circulația mărfurilor externe în provincie, a doua mai cu seamă pentru dezvoltarea meșteșugurilor și a producției în interiorul provinciei noastre, pentru scrisul și cultura locală.

Monografia lui N. Gostar adună cu admirabilă hărnicie informațiile din bibliografia generală ori specială, din muzee și colecții arheologice mai mici, într-un repertoriu care intenționa să cuprindă totuși, epuizînd întreg conținutul epigrafic al opaițelor descoperite în Dacia romană. Astfel, lucrarea (în deosebi repertoriul) este o realizare din cele mai remarcabile din punct de vedere epigrafic și arheologic, constituind de acum baza pentru orice studiu și cercetare privind problema respectivă. Dar monografia prezintă în același timp și unele părți negative, lacune în documentare și mici inadvertențe, care se cer a fi semnalate și îndreptate, spre a se evita propagarea și perpetuarea lor, ameliorînd astfel calitatea materialului epigrafic din

lucerne și puțința de a-l valorifica istoricește. Observațiile următoare privind lucrarea (întocmită după un plan foarte bun, cu un conținut ales judicios și bine distribuit) se referă numai la aspectul epigrafic al materialelor, stampila și grafitul pe care le conțin lucernele unde pot și trebuie să se facă unele rectificări, deoarece cîteva lecturi nu sînt acceptabile în felul cum le prezintă autorul sau cum erau soluționate în bibliografia precedentă. La aceasta se adaugă unele îndreptări de amănunt, de bibliografie etc. Nu sînt chestiuni de metodă ori de interpretare istorică, ci numai „de amănunt”, considerînd că orice amănunt, un cuvînt, o literă ori semn, își are importanța specifică, mai ales în epigrafie, — iar totalitatea amănuntelor formează baza documentării și interpretărilor istorice. Înutil a repeta aici că de justa utilizare integrală a datelor și detaliilor depinde însăși justetea tezelor istorice și social-economice în ansamblu.

Partea principală și mai valoroasă a lucrării o constituie cap. II: *lucerne cu stampilă*, în repertoriu alfabetic după numele pe care le conțin. La subcapitolul a) „lecturi eronate” se fac unele utile și importante rectificări la cîteva lecturi din publicații vechi, ca „AEGIDI” corectat în IEGIDI, „ANNI SEC” în ANNI SER, „C” și „F” sînt dovedite ca ireale, „CODES” și „GODES” lecturi greșite în loc de CDESSI, „IAVIDO” este OCTAVI², „LEGIDI” este IEGIDI, „LVSATI” e LVPATI. Dar „lista de emendări” întocmită de N. G. necesită ea însăși, la rîndul ei, unele emendări. Pag. 154 „AQVILA, Apulum, CIL III 8076, 5. Lectură greșită în loc de AQVIN (nr 16)”; în realitate, greșită, complet lipsită de analogii și de-a dreptul surprinzătoare din partea unui epigrafist e lectura excentrică și originală „AQVIN”, care nu poate fi decît o variantă defectuos imprimată ori înțeleasă greșit de autor în loc de AQVILA³. P. 156

¹ C. L. Băluță, *Opaițele romane de la Apulum*, în *Studii și comunicări* (continuarea revistei *Apulum*, Alba Iulia), București, 1961, p. 191—218, repertoriu sistematic, alcătuit după o metodă bună de cercetare, cu amplă documentare bibliografică, descriere, elemente de tehnică și utile observații epigrafice.

² Corectarea lui „IAVIDO” în OCTAVI a fost făcută și de noi în *SCIV*, XI, 1960, p. 407—408.

³ La AQVILA grupează pe acest „AQVIN” și C. L. Băluță, *op. cit.*, p. 193, nota 4 (AQVIN?).

„VEOTTI, Potaissa, CIL III 8076, 31. Lectură greșită în loc de VETTI (nr. 432)”; dar pretinsa „lectură greșită” este un produs al autorului ieșean, atribuit editorului CIL III (A. Domaszewski), care la nr. 8076, 31 reproduce astfel stampila lucernei: VE O TTI, indicînd prin semnul O un mic ornament circular în interiorul numelui de fabricant VETTI (Vettius), pe care CIL îl citea corect *Vettius* (index, nomina, p. 2375, în opaițele CIL III nr. 6008, 60; 8076, 31 ș.a.), fără a se gîndi nicidecum la vreun „VEOTTI” confecționat la Iași. b) S t a m p i l e conține alfabetice lucernele cu inscripții, pe care autorul (ca D. Iványi, pentru Pannonia) le numerează curent de la 1 la 462, indiferent de textul stampilei, ceea ce ar însemna că în Dacia sînt total 462 lucerne stampilate. Cifra nu poate fi cea reală, cunoscută azi, din cauza numeroaselor omisiuni (cf. infra) și a faptului că nu include grafiti. Mai simplu era să se numereze cu cifra romană fiecare (tip de) opaiț cu stampilă, iar cu cifră arabă începînd de la 1 fiecare exemplar al aceleiași lucerne (cum a procedat Băluță pentru cele din Apulum). Observații, rectificări și cîteva addenda mai importante :

A P O L A V S T I, se adaugă alt exemplar din Apulum (colecția prof. V. Cucuiu; Băluță, p. 194). A Q V I N în trei exemplare (două la Apulum, CIL III 8076, 5 și MBS 7289; unul la Cristești, în MAC) este evident A Q V I L A (unde le grupează și Băluță, p. 194, nota 4). A T I M E T I, patru exemplare: Micia (AÉ, II 1870, p. 305), Sebeș (MAC I 7996), Napoca (MAC), Romînași (Unguraș, r. Zălau; muz. Zălau). C A I V S (?), muz. Sigheșoara (Inv. 657, nou 195). C A M P I L I, un alt ex. la Gherla (descoperit în 1960). C A S S I, un ex. din Corna (r. Cîmpeni; muz. Aiud, 4690). C E R I A L I S, un ex. Napoca (MAC, III 9564 CER. .). C O N I în MBS 7318 este lectură neprobabilă; de revizuit (să fie A Q V I...?). C P S F nr. 93 „Micia, exemplar inedit, în MAC, inv. 4135” este de fapt 4173, din Negrilești [Négerfalva, r. Dej], donat de C. Torma. C R E S C E S două ex. Gherla (muz.), unul C R E S C E; alt

ex. din Potaissa în muz. Deva (HTRÉ, XIV 1903—4, p. 161). D E C I M I, un ex. Potaissa (se afla în fosta colecție arheologică a „Casei culturale” Turda). D O N A T I nr. 105 „(fără) (ocul) descoperirii” este din Baia de Arieș (r. Cîmpeni), în MĂC, I 8090. De adăugat: D R V S V S, Apulum, AÉ, II 1870, p. 305 (Băluță, p. 200). F E L I X nr. 121 și 122 este un singur exemplar (Băluță, p. 201). F E S T I, un ex. la Gherla, unul la Gherla (Téglás G., *Hunyadvármegye története*, I 1902 p. 190), Porolissum (MAC, IN 4967). F O R T I S, cîte un ex. Gherla și Cluj, la Potaissa al șaselea exemplar în muz. Deva (HTRÉ, XIV p. 161), alte trei se aflau în colecția lui I. Téglás (Turda). De adăugat: F R O N T - [o] / F (cit), fragment din fund de opaiț galben deschis, de la Cristești (r. Tg. Mureș), în MAC (descoperit și donat de N. Vlăsia); un exemplar mare (lungime 18 cm, fundul, fără disc) numele corodat, greu de citit FRONTO, în MAC, inv. 8407b (probabil din Corpadea, est de Cluj). G I P de la Cristești (muz. Tg. Mureș), fragment din bazin de vas; ar putea fi terra sigillata (?), dacă e lucernă ar fi de amintit C I V L P H I L I P (CIL, XV 6496). I A N V A R I, nr. 264 (Apulum), este în cinci exemplare (Băluță, p. 207); altul din Napoca I A [nuariu] S (descoperit în 1951; MAC). L. N A R I, Apulum, L. N A R I V S în muz. Alba Iulia (Băluță, p. 200 și pl. VII 1), scris I N A R I, citit de toată lumea L. N A R I, „L(ucius) Narius”¹, este în realitate o variantă a lui I A N V A R I, cu literele A + N + V în ligatură, numele în general mai puțin corect imprimat; fictivul „L. Narius” fabricat de epigrafiști și circulînd de un veac în bibli-

¹ CIL, III 6008, 41 (variante: L N A R I, I N A R I, I K A R I, M A R I), index, p. 1080 și 2363; V 8114, 97 (var. I N A R I), index, p. 1121; XI 6699, 141 (L N A R I, varianta de lectură a lui E. Bormann I N A R I), index p. 1443; S. Loeschcke *Lampen aus Vindonissa*, Zürich, 1919, p. 297 (109); F. Miltner, *Jahreshefte des österreichischen archäol. Instit.*, XXVI 1930, Bbl. 95; D. Iványi, *Die pannonischen Lampen*, Budapest, 1935, p. 31, 33, 199, 200, 275, pl. XCIII 30—55 L N A R I.

ografie, trebuie să dispară din rindul fabricanților de opaițe romane. LVCIVS, un ex. (Băluță, p. 209, nr. 7) este nu din Apulum, ci din Ampelum (Zlatna); alt ex. din Porolissum (MAC). MIA un ex. la Apulum (Băluță, p. 210). MOP in MBS nr. 7320 este lectură dubioasă. MVRRI „CIL, III 8076, 24, Băița” este de fapt din Fizeș, sat la sud de Băița (muz. Deva, inv. 905). NERI, exemplarul „de la Napoca (MAC, I 5092)” provine din fosta colecție Nagy Péter (episcop reformat din Cluj, sec. XIX), deci locul descoperirii nu este sigur. OCTAVI, un ex. din Buciumi (r. Zălau; SCIV, X, 1959, p. 316), altul din Potaissa (muz. Turda), OPTATI, un ex. din Dierna (Orșova), B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei*, III p. 238. De adăugat: QVINT..., opaiț rotund din Potaissa (muz. Turda, nr. 2116), cf. de ex. CIL III 12014, 456 (Iványi, p. 28 și 91, pl. XCV 19 amintește numai un „QVINTILLIA”, de citit eventual „Quintilia, (nus)” sau mai curînd „Quinti ma(nu)”?. RVSTIK nr. 372 „RVSTIK (retrograd)” de fapt e tot stampila RVSTIK/F. SEXTI nr. 388 Potaissa (muz. Turda) alt exemplar descoperit în necropolă, dispărut (informație I. Tîgăra). VRSVLI „exemplar în muz. Alba Iulia, VRSV[li], Mihalik, *Jelenlét*, 1913, p. 31 VRSV” — nu poate fi diferit de fragmentul VRSV[s] de la Apulum (Băluță, p. 216, pl. XII 9), deci întregirea VRSV[li] e mai puțin probabilă. VICT, Apulum trebuie adăugat opaițul VICTOR (Băluță, p. 216, pl. X 8).

III. Grafiti în număr de 12 nu intră în suma de 462 lucerne din Dacia, adoptată de N. G. Uneori lectura autorului este greșită: AONIA, Cristești, citit în 1937 de O. Floca: „Aonia (?)”, ar fi după N. G. „de întregit A (v)onia(nus)”, produs onomastic original, care—lipsit de orice analogii—trebuie emendat în AQVILA, același cu pretinsul „AQVIN” (cf. supra; Băluță, p. 193, nota 4). CAIGEM din Cristești, citit de Floca: „Cai Gem 1111” (ceea ce este firesc să nu fi înțeles autorul), nu poate fi decât CAIGEMILLI (adică *Gemelli*), ori GEMINI (?).

IV. Studiul stampilelor din punct de vedere epigrafic și arheologic, ar fi trebuit să urmărească și să elucideze (plasînd pe o hartă a provinciei Dacia toate punctele cu descoperiri) în primul rînd originea teritorială, separînd net și consecvent lucernele de import și piesele din producția locală (din provincia Dacia). Prima categorie (în majoritate covârșitoare) provin din Italia de nord și centrală, foarte puține din Pannonia. Într-o expunere uneori diluată, autorul rezumă ori transcrie tot ce s-a spus și presupus despre meșteșugarii și atelierile din occident, ca și despre condițiile descoperirii unora din piesele respective, din „marfa” care se găsește și în Dacia romană. Suficient ar fi fost un tabel cu lucernele stampilate, indicații asupra locului și epocii de funcționare a atelierelor, în baza rezultatelor sigure ori probabile stabilite de cercetările anterioare (Loeschcke ș.a.; bibliografia principală, p. 149–150 și 201–202). Între opaițele de factură pannonică auto- rul menționează DECIM; dar asemenea produse apar și în Italia (CIL, XV 6400), Gallia (CIL, XII 5682, 34), Britannia (CIL, VII 1336, 405 și 406) etc., încît nu e probabil să fie pannonică, ci este tot italică. Dubioasă apare originea pannonică a lui FLAVI, iar lucerna „Ursu[li]” este mai curînd VRSV-[s]. În privința lotului „lucerne de factură locală” apare firească preocuparea, chiar zelul autorului de a-l spori (la fel cum încercaseră și alți cercetători); dar faptele și inscripțiile opaițelor nu aduc întodeauna confirmările necesare, căci lecturile adoptate lasă de dorit în cîteva cazuri. Astfel, „AQVIN” este lectură greșită a autorului în loc de AQVILA, foarte probabil meșter localnic (Băluță, p. 193). GALI, *Gaius* pe un fragment de la Cristești ar putea fi identic cu CAIGEMELLI? de pe lucerna-grafit din aceeași localitate, fiind deci eventual un meșter din Dacia. Dar GIP nu pare să fie din această provincie, ci importat (existînd în Apus un GIVL PHILIP); la fel RVSTIK(us), pe două piese de calitate bună, la Cluj, are corespondenți în străinătate, încît e puțin probabil să fie localnic.

Concluziile studiului, noi, importante și de interes, sînt parțial afectate ori făcute nevalabile de lipsurile din repertoriu, de lecturile eronate ale stampilelor, sau de aprecierea greșită a provenienței lor teritoriale. Valorificarea istorică justă și integrală a unui material documentar presupune cunoașterea lui integral justă.

Printre calitățile lucrării lui N. G. sînt de relevat tipărirea în condiții tehnice optime, lîrtie și literă excelente, iar erorile de tipar puține la număr (la un text atît de greu și încărcat cu termeni tehnici, nume, cifre), ca: „Jelentes” p. 158 și 171 în loc de *Jelentés*, „Nyregyháza” p. 160 în loc de Nyiregyháza, „Tiszenhetedik” p. 201 în loc de *Tizenhetedik*; mai stranic, din cauza unui accent economic este „*főfelügyelőségének*” p. 202 în loc de *főfelügyelőségének*; „MAI” la p. 171 e în loc de MA (muz. Alba Iulia). Alte curiozități grafice: „Drag. 37” (p. 185, neexplicat la abrevieri) nu poate fi vreun „Dragomir”, „Drăganu” etc. sau greșeală de tipar, ci este numele arheologului german H. Dragendorff. „Monede de la Aelius Marcus” p. 190 este o creație a autorului din înțelegerea greșită a textului german al lui Loeschke (*op. cit.*, p. 297 (109), utilizat ca sursă de informare) „*Ursulus — einmal m. Aelius-M., einmal m. Antoninus Pius-M., zweimal m. Marc Aurel-M. (etc.)*”, unde *m.* înseamnă *mit* „(împreună) cu”, iar *M. = Münze(n)* „monete”; din „Aelius-M. (ünzen)” autorul romîn a confecționat un personaj roman „Aelius Marcus”. Tot așa,

numele unui profesor din Alba Iulia, Kárpiss, scris de autor „Kárpics” nu este eroare de tipar, ci de manuscris, căci se repetă de 12 ori, inclusiv în lista de abrevieri (p. 201). În terminologia arheologică-istorică, formula „lucernă dacică” (p. 175, 177, 179, 188, 198 etc.) este o inovație evident nepotrivită, căci elementul „dacic” înseamnă „indigen, din Dacia preromană, aparținător dacilor”, iar o lucernă romană cu inscripția ACTOR, A QVILA, CAI etc. nu poate fi numită „dacică”, ci este romană; determinativul geografic „din Dacia” (în titlul studiului) trebuia menținut peste tot și consecvent în text.

Apare evident, inutil a mai fi relevat faptul că, într-o lucrare monografică, este necesară în primul rînd o documentare cît mai amplă, chiar completă și exhaustivă, printr-o cercetare directă a tuturor pleselor din muzee (unde trebuie să existe încă unele exemplare ori stampile inedite, nesemnate), ca și un control nemijlocit, riguros al *l e c t u r i l o r* de stampile și grafiti de pe lucerne, — înainte de întocmirea unui „corpus” complet și realmente critic al acestor materiale epigrafice. Numai utilizate integral și just, ținînd seamă de lecturile reale, de proveniență și de răspîndirea lor în diferite puncte ale provinciei, modestele opaițe antice pot arunca o lumină documentară de valoare asupra circulației produselor și a dezvoltării vieții economice și social-istorice în perioada ocupației romane a Daciei carpatice.

I. I. Russu

SONIA GHEORGHIEVA, Средневековната селище надраввалините на античния град Абритус (Așezarea feudală de deasupra ruinelor orașului antic Abritus) în Izvestiia-Institut, XXIV, Sofia, 1961, p. 4—35.

În acest articol, care este de fapt o reeditare mai amplă a unui alt articol intitulat: „К вопросу о материальной культуре

славян и праболгар на нижнем Дунае” și publicat în anul 1960 în volumul omagial închinat lui Marin Drinov, cercetătoarea bulgară Sonia Gheorghieva nu se mărginește la o simplă prezentare de materiale arheologice, ci încearcă să discute cîteva probleme privind geneza ceramicii feudale timpurii la Dunărea de Jos și, implicit, din nord-estul R. P. Bulgaria.

Materialele prezentate provin dintr-o siliște feudală timpurie, așezată în partea de